

OSMANLI-BORNU MÜNÂSEBETİNE ÂİD BELGELER

Cengiz Orhonlu

Osmanlı İmparatorluğunun Kuzey Afrika sahillerine yerleşme-leri tarihi XVI. yüzyıl başlarına kadar gitmektedir. 1517 de Mısır, 1533 de Cezayir toprakları Osmanlı sınırları içine alınarak bu kıtaya yerleştikten sonra 1551 de Trablus-garb'ı, 1574 de de Tunus'u ele geçirerek ¹ Kuzey Afrika sahillerine tamamen yerleşmiş bulunuyordu. 1554 de Habeş beylerbeyliği tesis edilerek adı geçen memleketin kuzey-doğu parçasını dolayısıyla Afrika kıtasının hemen hemen doğu kısmını idaresi altına aldı². Bunun dışında Osmanlı İmparatorluğunun diplomatik yollarla bazı memleketlerin iç işlerine müdahale ettikleri ve kendi siyasetlerine tarafdar hükümdarların iş başına geçmesini sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu gibi devletlerden biri de Fas sultanlığıdır. XVI. yüz yıl sonlarına doğru bu memlekette açık bir Osmanlı tesiri görülmekle beraber, bu tesir 1578 Vadiü's-seyl meydan savaşından sonra daha da artmıştır; bundan sonra Fas tahtına geçen kimseler Osmanlı İmparatorluğunun, hükümdarlıklarını onaylamaları ihtiyacını duymuşlardır. Bunda biraz da halifelik müessesesinin sahibi oimalarının tesiri vardır. Nitekim diğer yerlerde bulunan bazı müslüman emirlikleri de aynı şekilde hareket ederek bağlılıklarını bildirmekte ve Osmanlı hükümdarının halife sıfatı ile kendi hükümdarlıklarını tasdik etmesi için müracaat otmekte idiler³.

1 Tunus 1535 ve 1570 yıllarında iki defa ele geçirilmiş fakat her ikisinde de sonradan elden çıkmıştır. Kuzey Afrika sahillerinde Osmanlı yerleşmesi için bk. Aziz Sami İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936, c. I-II; Sir Godfrey Fisher, *The Barbary Legend*, London 1957.

2 Bk. *Osmanlılar'ın Habeşistan sigaseti, 1554-1550*, TD, sayı 20 (1955), s. 39-54.

3 Hilâfet müessesesi için bk. T.W. Arnold, *The Califate*, London 1924.

Osmanlı devletinin başka bir şekil ve mahiyette Afrika'nın diğer yerlerinde olan devlet veya emirlikle ilgilendikleri veya herhangi bir şekilde münasebette bulduklarına dair bilgimiz yoktur. Ancak, Salih Paşa'nın Cezayir beylerbeyliği sırasında, 1552 yılında güneye bir sefer yaparak sahra bölgesinde bulunan Tugurt ve Vargie topraklarına girdiği ilâve edilmelidir; bilindiğine göre bir Osmanlı kuvvetinin fiili olarak vardığı en güney yer buralardır⁴. Afrika içleri ile Osmanlı devlet adamlarının ilgilendikleri veya herhangi bir siyasi münasebet tesis ettikleri hakkında bilgi mevcut değil iken son zamanlarda bulunan yeni belgeler sayesinde böyle bir bilginin mevcut olduğu tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu da Afrika'nın hemen hemen ortasında bulunan müslüman Bornu sultanlığı ile olan münasebete dairdir; bu münasebette Trablus-garp eyaleti, özellikle bu eyalete bağlı bulunan Fizan sancağı önemli rol oynamıştır. Gerçekten de Fizan sancağı, merkezi Murzuk ile Merkezî Afrika'ya en yakın Osmanlı toprağıdır.

1 - Bornu Tarihi:

Bornu, Orta Sudan da teşkil edilmiş bir devlet olup, coğrafi bakımdan kuzeyinde Büyük sahra, güneyinde Adaman, doğu da Çad gölü ve batısında Hausa memleketi⁵ ile sınırlanmıştır. Bornu dan ortaçağ tarih ve coğrafyacıları aynı isimle bahsederler; el-Ömerî (ölümü 1348), İbn Haldun (ölümü 1406), Makrizî (ölümü 1442) tarafından eserlerinde zikredilmiştir. Bornu orta-çağ tarihçileri tarafından Merkezî Afrika da teşekkül etmiş ve etrafa yayılmış olan Kanem imparatorluğunun bir bölümü olarak kaydedilmektedir. Daha sonra bu devletin merkezi Bornu'ya nakledildi⁶; bu bakımdan Bornu Tarihi, Kanem devleti tarihinin son kısmıdır. Geleneğe göre buraya uzun bir zaman hükmeden hanedan Arabistan-Mekke-topraklarından gelmiştir^{6a}. Kanem devletinin başlangıcı ilk hamle de Hume veya umme (1086-1097) nin idaresi altında islâmiyetin kabulü ile başlar. Bununla beraber islâmiyetin bu ülkeye nüfuz başladığı devir hakkındaki bilgiler müphemdir. Fakat, islâmiyetin buraya Fi-

⁴ J. Morgao, *A History of Algier*, London 1735, c. II, s. 373.

⁵ Şimdi çoğunluğu müslüman olan Nijerya'nın kuzey bölgesinde oturan halkın ismidir (bk. M. Hiskett, *Hausa*, El², c. III, s. 275-280).

⁶ C. E. J. Whitting, *Bornu*, El², c. I, s. 1297-1298.

^{6a} Bk. İmam Ahmed al-Barnavî, *The Kanem Wars*, Translated by H. R. Palmer (*Sudanese Memoirs*, London 1967², c.I), s. 15-16.

zan, Bingazi ve Mısır taraflarından nüfuz ettiği muhakkaktır. Kanem devletinin yayılışı diğer Orta Afrika kırıllıklarının aleyhine olmuştur; fakat oldukça seviyeli bir kültür ve medeniyetin yaratıldığı da müşahede edilmiştir. XIII. yüz yılda imparatorluk kuzey de Fizan topraklarına doğu da Nil'e, güney de şimdiki Dikoa bölgesine yayılmıştı. Bu kadar geniş topraklara yayılış bir takım idari güçlükler doğurdu. Bornu ismi ilk olarak XIII. yüz yılda devletin en güney eyaletinin ismi olarak zikredilmiştir⁷. Islâmiyet bu topraklarda, yerlilerin araplar ve berberler ile evlenebilmeleri sayesinde yavaş fakat, muntazam bir şekilde yayılma imkânına sahip olmuştur. Dinleri hakkında gayretli olan Hausa, Mandingo gibi kavimlerin faaliyetleri de ayrıca zikredilmelidir; bu şekilde Islâmiyet süratle yayıldı. Böyle olmakla beraber bazı müslüman emirlikleri arasındaki mücadele ve düşmanlık birbirlerini zaman zaman fahrib edecek dereceye geliyordu. Bu mücadeleler de galib gelen, yenileni adeta imha ettiğinden, kurulan devletler pek te uzun ömürlü değil idiler. Meselâ Mali devletin hakimiyeti XIII. yüz yılda bir devletin harabesi üzerinde kuruldu; bu da XVI. yüz yılda Songhay devleti tarafından imha edildi; Songhay devleti de Fas sultanlığı tarafından sona erdirildi. Buralardaki savaşların özelliği katliâmlardır. XIV. yüz yılda Tuncur arapları Tunus'tan kalkıp Bornu ve Vaday yolu ile Darfur'a göçtüler⁸. XV. yüz yıl sonlarına doğru, hüküm süren Ali b. Dunama (1476-1503), Kanem devletinde uzun süre devam eden iç savaşı sona erdirerek Bornu devletinin gerçek kurucusu oldu; fakat bu iç savaş devleti bütünü ile çok sarsmıştı. Yo nehrinin aşağı mecrası üzerinde, üç yüz yıl Bornu devletinin merkezliğini yapan Birni⁹ yi bu hükümdar tesis etti. Meşhur seyyah Leo Africanus'un¹⁰ Bornu'yu ziyâreti, muhtemelen Ali b. Dunama'nın zamanına rastlar. Bornu, Akdeniz havzası ile Trablus-garb vasıtası

⁷ Dr. A. Schultze, *The sultanate of Bornu*, translated from the German with additions and appendices by P.A. Benton, London 1968, s. 13, 14, 15; J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, London 1962, s. 107.

⁸ T. W. Arnold, *Intişar-ı islâm tarihi*, tercüme eden Halil Halid, İstanbul 1943, s. 335; J. Spencer Trimingham, *Aynı eser*, s. 110-120.

⁹ Buraya Gasreggomo (Kasr Gomo) veya N'gazargama da denirdi. Daha ziyade sonuncu isimle anılmaktadır (J. S. Trimingham, *aynı eser*, s. 121).

¹⁰ Loe Africanus (Hassan ibn Muhammed el-Vazax el-Fâst) burada bir ay kadar kaldıktan sonra ülkeyi ve halkını eserinde anlatmıştır (*The History and Description of Africa*, London 1893, c. III, s. 831-834).

ile irtibat temin etmekte idi ¹¹. XVIII. yüz yıl meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi ¹² de bu devlet hakkında bir iki cümle bilgi vermektedir. Hatta, Sencalüddin adlı Bornu hükümdarı hacca gider kenonunla Akabe'de görüşmüştür ¹³; Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, adı geçen hükümdar hacdan dönerken Akabe'de vefat etmiştir.

A. İdris Alavma: Bornu devletinin en kudretli devri İdris Alavma'nın (1570-1602) hükümdarlık zamanıdır. Devrinin tarihini yazan imam Ahmed al-Barnavî'ye ¹⁴ göre, o, büyük bir enerji ile ve büyük bir insan sevgisine dayanarak iyilik ile hüküm sürmüş ve arkasında iyi bir şöhret bırakmıştır. Hükümdarlığının başlarında hacca gittiği zaman Osmanlı Türklerinin elinde ateşli silahları görerek savaşta ki değerini anladı; daha sonra ordusunu ateşli silahlar ile tehziz etmeye çalıştı ve bu silâhları Osmanlı Türklerinden temin etti ¹⁵. Bu sayede, rakib devletlere üstünlük temin ederek, kudret ve nüfuzunun artmasını sağlayan, başarılı savaşlar yaptı. Bu savaş ve seferler, kuzeyde Air'den, batı da Kano'ya kadar uzayan çevrelerde olmuştur. Kanem memleketini ele geçirip orayı, Bornu'nun XVIII. yüz yıl sonlarına kadar sınırları içinde kalan, bir eyaleti hâline getirdi. İdris, hükümdarlığının başlarında Kanem hükümdarları ile bir dostluk anlaşması da yapmıştı; aynı zamanda Bornu devletinin iktisadi gücünü en yüksek seviyesine çıkararak, Trablus ve Mısır ülkeleri, dolayısı ile Osmanlı devleti ile siyasî ve kültürel bakımından sıkı temaslarda bulundu. Onun esas başarısı, Bornu'da oturan çeşitli kabileleri siyasî bakımdan birleştirmesi olmuştur. İslâmî görüş açısından, Bornu devletinin gerçek kurucusudur. Eski Kanem devletinde yalnız hâkim sınıf ve din ulemâsı İslâm olup, karışıklık devrinde bunların İslâm dini ile bağ-

¹¹ Dr. A. Schultz, *aynı eser*, s. 13, 14, 15, 16, 17.

¹² *Seğahat-nâme, Mısır, Sudan, Hıbeş (1672-1680)*, İstanbul 1938, c. X, s. 72.

¹³ Evliya Çelebi'nin Sencalüddin diye isimlendirdiği hükümdarın 1645-1685 yılları arasında hüküm sürmüş olan Ali Tair (Ali Valama) olması icab eder; zira mahallî kayıtlarda bu zatın Mısır da gömülü olduğunu kaydediyor (H. R. Palmer, *Sudanese Memoirs*, London 1967, c. III, s. 38. 45).

¹⁴ *Tarih-i May İdris ve gazavatıhi*, ed. H. R. Palmer, Kano 1930. Bu eser Palmer tarafından iki kısım halinde İngilizceye çevrilmiştir: *The Kanem wars (Sudanese Memoirs)*, London 1967, I, s. 15-72, ve *The History of the First twelve years of the reign of Mai İdris Alooma of Bornu (1571-1583)*, Laos 1926.

¹⁵ Ateşli silâhların ülkesine sokulması 1591 yılından önce olmuştur (J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s. 122).

lılıkları zayıflamıştı; İdris'in devrinde, bütün ileri gelenler müslüman oldular. İdris Alavma, ülkesinde İslâmiyeti devlet dini yaparak, yayılmasına yardım etti; muayyen yerlerde, şeriatî hâkim kıldı; adlî idareyi, icrâdan ayırdı; siyasî reislerin elinde olan karar verme yetkisini alarak, kendisinin kurduğu kadî mahkemelerine verdi; ilk defa olarak Bornu toprakları içinde tuğla camiler inşa ettirdi; Mekke'de Bornulu hacıların kalması için bir bina yaptırdı. Fakat İslâmiyeti yaymak için cebir ve şiddet kullanmadı; bunu, İslâmiyeti devlet dini yapmak sureti ile yavaş, fakat normal bir gelişme yolu ile sağladı ¹⁶. Yukarıda da zikredildiği gibi Bornu hükümdarları hac ziyaretleri vesilesi ile Osmanlı ülkelerinden geçmekte ve Osmanlı resmî makamları ile temas etmekte idiler ¹⁷.

B. Bornu'yu etrafa bağlayan ticaret yolları: Afrika'da kuzey ve güneyi bağlayan dört büyük ticaret yolu mevcuttur ¹⁸:

1-Senegal ve yukarı Nijerya ülkelerinden altın istihsal eden ülkelere giden Sicilmase-Walata yolu,

2-Zengin Hausa ülkesine ve Air'e giden Gadames-Gat yolu,

3-Bornu ve Çad gölüne giden Trablus-Fizan-Kavar yolu ¹⁹,

4-En doğu da Bingazi-Kufra-Vaday yolu ²⁰.

Batı dünyasının, Afrika ülkelerinin ürünlerine ihtiyacı, ve Afrika'nın, yukarıda zikredilen bölgeler halkının, ticarî temayülü Sahra'nın güney ve kuzeyinde, bu kıtanın tarihinde dış ticareti en başta gelen âmil haline getirmiştir. Ticaret, geçilmesi dünyanın en

¹⁶ J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s. 123, 124.

¹⁷ Dr. A. Schultz, *aynı eser*, s. 17, 18; Evliya Çelebi hac seyahatini sekiz ay gibi uzun bir zaman içinde cereyan ettirdiğini söylüyor (*aynı eser*, c. X, s. 72).

¹⁸ Ortaçağda - Abbâsî imparatorluğu devrinde - bu kıtada ticaret faaliyeti ve yolları için bk. Friedrich Stüwe, *Die Handelszüge der Araber under den Abbassiden durch Afrika, Asien und Osteuropa*, Amsterdam 1966 "nachdruck der ausgabe Berlin 1888", s. 65-138.

¹⁹ 1475 den sonra Bornu hükümdarları Trablusgarb'ın mahallî şeyhleri ile Kavar-Fizan yolu vasıtası ile temasta idiler (B. G. Martin, *Kanem Bornu and the Fezzan: notes on the political history of the Trade route*, *Journal of African History*, I (1960) s. 22); zikredilen tetkikin bir suretini göndermek nezâketinde bulunan *The Journal of African History* editörü Prof. Roland Oliver'e teşekkür ederim. Bornu hükümdarı İdris'in Fizan'dan gelen bir kervandan çeşitli sayıda at satın aldığı ilâve edilmelidir (imam Ahmed el-Barnavî, *The Kanem wars*, s. 65).

²⁰ E. W. Bovill, *The Golden trade of the Moors*, London 1938, s. 52.

zor engeli olan sahrayı, bir köprü haline getirdi; Kuzey Afrika ile Sudan'ı, her ikisini refaha erdirecek bir şekilde birbirine bağladı. Çöl ticareti bir çok Avrupalı tüccarı da Magrib'e çekti. Yukarıda zikredilmiş olan ticaret yollarından ilk üçü, dünyanın en eski ticaret yolları arasındadır. Bu yollarda, kervanların büyük tehlike ve sıkıntılarla, geçebildikleri susuz merhaleler mevcuttur; böyle olmakla beraber, bu yolların zamanla tüccar için diğer yollara nazaran en kısa olduğu kadar, en emin yollardan olduğu kabul edilmiştir. Her biri, aşağı yukarı iki aylık bir kervan yolculuğu demektir; aynı zamanda, bu yollar üzerinde, ne savaş, ve ne de karaborsa gibi olayların olduğu görülmüş, ve kervanlar bu ve buna benzer sebeplerle inkıta uğramamışlardır²¹. Bornu'dan yapılan ihracatın başında esir gelir; diğerleri Bornu'da elde edilen fildişi, devekuşu tüyüdür. XIX. yüzyılda Trablus tâcirlerinin, değişen şartlara rağmen, eski ticaret yolları boyunca devam eden ticareti elde etme gayretleri, fazla fayda sağlamadı²². Özellikle, fazla nüfus sebebi ile, Bornu ülkesi esir ihraç eden yerlerden biri olmuştu. XIX. yüzyıla ait kayıtlarda, yılda 4000 in üstünde esir ihtiva eden kervanların, Murzuk ve Trablus-garb'a sevk edildiğini, fakat çoğunun yollarında telef olarak, çok az bir miktarının, adı geçen yerlere, varabildiği kaydedilmektedir²³. Bu yol hakkında XIX. yüzyıl keşif ve büyük seyahatler devrindeki Barth²⁴, Rohlf²⁵, Nachtigal²⁶ gibi seyyahlardan, çok canlı ve tafsilatlı bilgi edinilmektedir. Trablus-garb, Büyük Sahra'ya bir giriş kapısı olup, XIX. yüzyıla kadar bu vasfını muhafaza etmiştir. Hemen hemen bütün kâşif ve seyyahlar Afrika'nın merkezine buradan girmişlerdir. Gene XIX. yüzyılın ortasına kadar fildişi, devekuşu tüyü, altın, esir gibi maddeler Fizan ile Akdeniz ticaretinin esasını teşkil etmişlerdir. Esir ile altın, Magrib ve Sudan arasındaki ticaretin en önemli maddelerindendi²⁷. Altın, kuzey topraklarına 1-Fizan'dan Trablus'a "Ga-

²¹ E. W. Bovill, *aynı eser*, s. 233, 235.

²² Dr. A. Schultze, *aynı eser*, s. 218, 217.

²³ Dr. A. Schultze, *aynı eser*, s. 202, 203.

²⁴ Dr. Heinrich Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord-und Central-Afrika in den Jahren, 1849-1855*, Gotha 1857-1858, 5 cilt.

²⁵ Gerhard Rohlf, *Quer durch Afrika*, Leipzig 1874, 2 cilt.

²⁶ Dr. Gustav Nachtigal, *Sahara und Sudan*, Berlin 1879, 1881, 1889, 3 cilt.

²⁷ Trablus-garb ve Bingazi'den başlayan bir ticaret yolu bu günkü güney Sudan da olan Darfur'a varırdı. Fakat Sudan beldelerini kuzeyde Asyut'ta (Mısır da)

ramantian, yolu, 2-Nijerya'dan Fas'da Sicilmase'ye "Taghaza, yolu olmak üzere iki esaslı kanaldan giderdi. Faslılar, XV. ve XVI. yüzyıllarda, Orta Nijer ülkelerini fethetmek sureti ile oradan elde ettikleri altınla zenginliklerini arttırdılar. Songhay devletinin parlak devrinde, Trablus ve Mısır ile yapılan altın ticaretinde adı geçen devletin başkenti Gao, bir altın deposu olarak bir zenginlik merkezi oldu; fakat Fas devletinin burayı 1591 de fethi ile bu ticaret sona erdi²⁸.

2. Trablus-garb eyaleti

Trablus-garb eyaleti, 1551 de Sinan Paşa ve meşhur denizci Turgut Reis (Paşa) tarafından fethedildikten sonra, bir Osmanlı eyaleti olmuştur. XVI. yüzyıl sonlarındaki kayıtlarda eyalete tâbi sancakları kesin olarak öğrenmek imkânı yoktur. Bir ruus kaydında eyaletin Fizan, Manastır, Cerbe, Isfakes sancaklarından meydana geldiği öğrenilmektedir²⁹. 1593 yılında ise eyalette Cezire-i Cerbe, Fizan, Isfakes (Sfax) sancaklarının olduğu görülmektedir³⁰. 1589 yılında Trablus-garb eyaletinde asker olarak-yeniçeri, cebeci, topçu, sipahi v.s.-2253 nefer mevcut bulunmakta idi³¹. Bu sancakların içinde en geniş ve önemli Fizan sancağıdır.

A. Fizan sancağı: Fizan sancağının merkezi Murzuk'dur. Diğer sancaklara nazaran daha geniş olduğu gibi, Orta Afrika ya en yakın bir Osmanlı sancağıdır. Bu sancağa tayin olunanlar, genel olmamakla beraber, daha sonra, Trablus-garb eyalet beybeyliğine tayin edilmişlerdir³². Öneminden dolayı, Fizan'da bir Osmanlı askeri garnizonu bulunmakta idi. Şimdiye kadar bakılan defterlerde burada hizmet gören askerinin sayısı tesbit edilememekte, fakat vilâyette mevcut bütün asker miktarı hakkında yukarıda zikredildiği gibi bilgi sahibi olunmaktadır. Bununla beraber, burada-

başlayan ve Darfur'a başlayan ticaret yolunun ayrı bir özelliği vardı; bu yol kırk günde katıldığı için ismine Darbu'l-erbain denirdi (Bk. P. M. Holt, *Darb al-arba'in*, Eİİ, c. III, s. 137).

²⁸ E. Bovill, *aynı eser*, s. 22, 25, 238.

²⁹ Başbakanlık arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Dioan-ı Hamayun Raas defteri* (=KK), nu. 202, s. 225-226.

³⁰ KK, nu. 258, s. 148, 171.

³¹ Başbakanlık arşivi, *Malige defterleri tasnifi* (=MAD), nu. 6623.

³² "Mir-i miran-ı vilâyet-i Trablus garb, Fizan sancağı Beği 'Ali Beği banyurulu, fi 8 Receb sene 982" (Başbakanlık arşivi, *Dioan-ı Hamayun Mühimme defteri* (=MD), nu. 25, hüküm nu. 2815).

ki askeri birliğin tahminine yarıyacak bir tayin belgesi mevcuttur; Fizan'da 40 akça ile atlı bölük ağası olan Kaid Memi, gösterdiği yararlıktan dolayı, 30 Mart 1586 da Fizan ağalığına tayin edilmişti³³. Fizan sancakbeyliğini işgal etmiş olan kimseilerden isimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır: Ali Bey, Sinan Bey, Mehmed Bey, İskender Bey, tekrar Mehmed Bey (21 Aralık 1583 de), Perviz Çavuş (22 Haziran 1593 de) XVI. yüz yıl sonlarında bu makamda bulunmuş şahıslardır³⁴. Bu devre ait Fizan'a tabi kazalar hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur; yalnız XX. yüz yıl başında yazılmış olan bir eserde sancağa şu yerlerin dahil olduğu³⁵ tespit edilmiştir: Murzuk, Gat, Sukne, Şati kazaları ile Sin, Vâdi-i Atabe, Zu- ile, Katrun, Vâdi-i Şarki, Vâdi-i Garbi, Hufre, Şarkıyye nahiyeleri.

Osmanlı ülkeleri için esir, özelliklerle altın ticareti dolayısı ile, Fizan sancağının ayrı bir önem taşıdığı evvelce beyân edilmişti. Bu sancakta, altın mevzuatına âid XVI. yüz yıl sonlarına aid bilgi vardır. Fizan kadısının İstanbul'a gönderdiği mektuptan öğrenildiğine göre, Fizan sancağı beyi olanlar, Murad Paşa (1551-1556), Turgut Paşa (1556-1565) ve Ali Paşa'nın (Kılıç) (1567-1571) beylerbeylik zamanlarında, vilâyet mamur iken, yılda 1140 miskal³⁶ maktu olarak göndermek zorunda idiler; fakat Mustafa Paşa zamanında buradan 3000 miskal altın alınmaya başlanmıştı; bunun yanı sıra Fizan sancakbeyi Ali Bey'in, etrafa gönderdiği kaidler³⁷,

³³ KK, nu. 246, s. 198.

³⁴ KK, nu. 253, s. 171; KK, nu. 262, s. 225, 226.

³⁵ Ebû'l-Muzaifer Receb, Trablus-garb ahvâli, İstanbul 1327, s. 81.

³⁶ Cismî veznî ve tartısı; kıymetli madenlerin, mücevherlerin, ilaçların ağırlığını ölçmeye yarayan bu tartı, belki de arap ağırlık ölçülerinin en eskisidir. Halife Abdülmelik 696 tarihli malî ıslahatında miskal altın ağırlığı için ölçü birimi olarak kabul etti. Onuz dinarı 65,55 tanelik (4,25 gram) miskal ağırlığında idi; bu bakımdan miskal dinar'ın müteradifi olarak kullanıldı. Bir miskalde 24 kirat vardı. (J. Allen, *Mişkâl*, İA, c. VIII, s. 373).

³⁷ Rehber, kumandan demek olan kaid'in asıl manası "atları yedekte götürün kimsa" demektir. Kervan başında giden deveye de bu ad verilir. Arapça konuşulan her yerde komandan manasına kullanılmıştır. Kuzey Afrika sahillerinde kaid tabiri, askeri hizmet gören bir kabile veya bir eyâlet üzerinde askeri ve mülki salâhiyetleri hâiz ve ekseriya - Fas'ta olduğu gibi - bir kale içinde oturan vâli için kullanılır; şehirlerde oturan ise âmil'dir. Fas'ta bir köy reisi topladığı askeri birliğin başına geçince fiilen kaid olur. Bu kelime Fas'tan Tunus'a kadar saray veya hükümet işlerini veya âme hizmetlerini selâhiyetle ifa eden kimseler içinde kullanılır (G. Kampffmeyer, *Kaid*, İA, c. VI, s. 101).

evvelce hiçte teamül olmıyan şeyler ihdas ederek, halka baskı yaptıklarından, kötü bir tesadüf olarak o sıralarda yağmur yağmaması sebebi ile kıtlık olmuş, halk başka yerlere göç etmek üzere, Sudan vilâyetine gitmekte idi; geri kalanlar, göç edemeyecek durumda bulunan yaşlı kimseler ve fakirler olup, istenen 3000 miskal altını verecek durumda değillerdi. Fizan kadısının mektubunda, sancağın "ayan ve meşayihinde, bu hususda, kanaatları aksettirilmekte idi. Buna dayanarak İstanbul'dan "Trablus-ı magrib" beylerbeyine gönderilen hükümde ahalden veremeyeceğinden fazla vergi istenmiyerek, verebilecekleri vergiden, Fizan sancak beyi olan kimse, yılda 200.000 akçasını aldıktan sonra, kalanının göndermesini, kaidlerin ise sık sık değil iki üç ayda bir gönderilerek, halka her türlü baskının yapılmamasının, ve para almak için yeni usûller ihdas edilmemesi tenbih edilerek, bu arada, yerlerinden ayrılmak zorunda kalarak perişan olmuş kimselerin, tekrar eski yerlerine getirilip, yerleştirilmeleri emredilmiştir³⁸. Bunun yanı sıra İstanbul'dan Fizan sancak beyine yazılan hükümde, ayrıca sancağın tüccar gelip, vilâyet mamur ve âbâdan olmasına sebep olan "hâkimler, ile iyi geçinmesi tavsiye olunmuştur³⁹. Buradaki hâkimler kelimesi üzerinde biraz durmak gerekir.

B. Hâkimler: Garb ocakları denen Kuzey Afrika'daki Osmanlı eyâletlerinde beylerbeyi, sancakbeyi yanında idare adamı olarak kaid de kullanılmaktadır. Hâkim⁴⁰ kelimesi ise Osmanlı kontrolünde olmıyan komşu ülkelerin idarecileri veya hükümdarları için kullanılmaktadır. Yerli olan bu hâkimler, güney-kuzey yönünde cereyan eden ticaret yolunu geniş ölçüde etkileyen, ve bu ticareti ayarlıyan, bazısı muhtemelen aşiret reisi olan kimselerdi. Bu bakımdan, İstanbul'dan Fizan sancakbeyi'ne gönderilen hükümde (belge I), Fizan topraklarının refahına sebep olan ticaretin devamı için, hâkimler ile iyi geçinmesi tavsiyesi, bu hususu takviye etmektedir; aynı hükümde bulunan diğer bir ibâre, hâkimler ile tespit edilemeyen tarihte bir silahlı çatışma olduğunu, bu sebeple, yolların kapandığını, Fizan sancakbeyi olan Ali bey'in idaresi sayesinde, bu savaşın sona erdirilip, yolların açılmasının temin edil-

³⁸ MD, nu. 23, s. 318, hüküm nu. 708.

³⁹ MD, nu. 23, s. 315, hüküm nu. 698.

⁴⁰ Osmanlı imparatorluğunun araplarla meskün ülkelerinde hâkim kelimesi sancakbeyi karşılığı olarak da kullanılmıştır (Stanford Shaw, *Ottoman Egypt in the age of the French revolution*, Cambridge (Mass.) 1864, s. 37).

diği öğrenilmektedir. Bu, aynı zamanda sınırları kesin olarak tespit edilemeyen ve Osmanlı toprakları ötesindeki devlet veya insanlarla bir münasebetin mevcut olduğunu da göstermektedir; keza aradaki münasebetin iyi olması arzusunda, en ziyade ticaret yolunun işler halde olma düşüncesi ön plânda gelmektedir. Nitekim 22 Mayıs 1577 tarihli Tunus beylerbeyine hitâben yazılan bir hükümde (belge 3), Fizan sancak beyi ile serhadde olan beylere o taraf ile iyi münasebette bulunulması o "cânibe dahi ve taarruz da, bulunmamaları emredilmiştir. Bu bize, aradaki anlaşmazlığın Fizan sancakbeyi ile serhaddeki beylerin altın v.s. elde etmek için, hâkimlerin bulunduğu topraklara baskınlar yapmış olduklarını ihsas etmektedir. Hâkimlerin Bornu devletine tâbi olduğu muhakkaktır. Zira bu tenbih ve talimatlar 1574 de İstanbul'a gelen bir Bornu elçilik heyetinin, diğer istekleri arasında aksettirdikleri, şikâyetleri üzerine İstanbul'dan ilgili makamlara gönderilmiştir.

3-İstanbul'da Bornu elçilik heyeti :

Trablus'un Turgut Reis idaresinde bir eyâlet olması ile de Bornu sultanlarının ticari ilişkileri devam etti. Kanem devleti Benî Hafs hanedanı ile dostluk kurarken, Bornu sultanları da hiç olmazsa Trablus'a yerleşmiş olan Osmanlı türkleri ile dostça ilişki tesisine gayret ettiler. Bu teşebbüste şüphesiz geleneksel ticaret yolunun devamlı işlemesi gayesi de vardı. Teyid edilemeyen bir bilgiye göre Orta Afrika'da siyasi durumun gelişmesi sonucunda Bornu hükümdarı 1555 de Turgut Paşa (I) ile anlaşma yapmıştı⁴¹. Bornu sultanlığı ile Osmanlı imparatorluğu arasında herhangi bir münasebet olduğuna dair osmanlı tarihlerinde bir kayda tesadüf edilememiştir. Son zamanlarda bulunan bazı belgeler vasıtası ile diplomatik bir münasebetin tesis edilmiş olduğu öğrenilmektedir. Başbakanlık arşivindeki Divan-ı humayun *Mühimme* defterlerinde bulunan bu belgelerden ikisine Aziz Sami İler⁴² eserinde işaret etmektedir. Fa-

⁴¹ Bu anlaşma -eğer yapılmışsa- Turgut Reis den önce olmalıdır; çünkü onun vâlliliği 1556 da başlıyor; 1685 de muhtemelen Girard adlı biri tarafından yazılmış olan *Narrative of the French Prisoner* adlı eserden G. B. Martin'in yazısı vasıtası ile faydalanılmıştır (*Kanem, Bornu and the Fazzân* s. 22, 23).

⁴² *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, s. 128; biz bu mskaleyi yayınlarken 18 numaralı notta zikredilen tetkikin yazarı G.B. Martin "*Mai İdris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78*," (*Documents from Islamic Chanceries*, ed. S.M. Stern, II (Oxford 1939)) adı ile A. Sami İler'in zikrettiği ikisi arapça biri türkçe üç vesikayı İngilizce tercüme ve açıklamaları ile yayınladığı öğrenilmiştir.

kat, aynı defterde, ve onu takip eden diğer defterlerde daha bazı belgeler mevcuttur. Bu belgelerde Bornu ülkesinden "Karalar tâifesi," diye bahsedilmektedir; Bornu sultanından da "Bornu hâkimi," şeklinde bahsedilmektedir (belge 2). Diğer bir belge de "Bornu hâkimi emâret-meâb mir İdris," diye bahsedilmesi (belge 8), Bornu hükümdarlığının Osmanlı imparatorluğu nezdinde tanındığını göstermektedir. Tunus beylerbeyine yazılan diğer bir belgede Bornu hükümdarı hürmetli bir şekilde "Bornu hâkimi cenâb-ı emâret-meâb," olarak zikredilmektedir (belge 6). Bir başka belge dede isminin başına Melik sıfatının getirildiği dikkati çekmektedir (belge 3).

Bütün bu belgeler Bornu hükümdarı Melik İdris'in beş kişilik bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermesinden sonra yazılmıştır. Bu heyet'in başında Elhac Yusuf adlı bir kimse vardı⁴³. Gelen elçilik heyetinin Osmanlı devletinden şu hususları istediği öğrenilmektedir: Bornu ahâlisinden hac farızasını ifa etmek için Mekke'ye gidenlere kimsenin taarruz ve hücum etmiyerek emniyet içinde gidip gelmelerinin sağlanması; ticaret için gelip gidenlerin de emniyetlerinin temin edilmesi garantisi isteniyordu (belge 9). Hac farızası ile ilgili olarak, gene Bornululara aid olmak üzere bazı hukuki esaslar tespit edilmişti; buna göre, hac için giderken yolda vefat eden kimselerin mal ve mülkleri oğlu olanların oğluna, oğlu olmayanların da "şer'i şerif muktezasınca," vârisi olanlara verilmesi esası kabul edilmiş ve bu hususda Mısır beylerbeyine de bir emir gönderilmiştir (belge 7).

Elçinin geleceğini büdüren ilk belge 13 Nisan 1574 (20 Zilhicce 981) tarihli olup (belge 2), gelen elçilik heyetini karşılamak için 20 kişiyi göndermesi ve İstanbul'a gelecekleri zaman da Fizan sancak Beyi İsa'nın adamları ile birlikte Kaid Ferhad'ın gemisile gönderilmesine dair Trablus-garb beylerbeyine hitâben yazılan hükümdür. Bornu devleti elçisi Elhac Yusuf'un İstanbul'da dört yıl kadar kaldığı ve 1579 (Cemaziyülevvel 987) de memleketine hareket etmek üzere İstanbul'dan ayrıldığı elde mevcut olan belgelerden öğrenilmektedir. Bu bakımdan, dönerken kendisine lâzım gelen kolaylığın gösterilmesi hususunda Tunus beylerbeyine (belge 6), Mısır beylerbeyine (belge 8), Fizan sancağı beyi Sinan Bey'e (belge 9) ay-

⁴³ G.B. Martin elçinin isminin yazılı olmadığını söylüyor (*Kanem, Bornu and the Fazzân*, 23). Halbuki onun göremediği diğer vesikalarda ismi kaydedilmiştir (Belge 8 ve 9).

rica birer emir gönderilmiştir. Bunun dışında Osmanlı hükümdarından Bornu hükümdarı İdris'e hitâben yazılan arapça iki name-i humâyûn da ona takdim edilmek üzere gönderilmiştir ⁴⁴.

Bu nâme-i humâyûnlarda hac ve ticaret hususlarında yukarıda temas edilmiş olan hudut ve karakolların tüccar ve hacı adaylarına açık olduğu beyan edilmektedir. Bunun dışında bir hudut kalesinin adı geçmektedir; ek olarak sunulmuş olan fotokopisinde geçen Kırân veya Kurân (!) diye okunabilen kalenin kendilerine verilmesini şifâhen adı geçen elçi talep etmiştir. Gönderilen nâme-i humâyûn da bu istek reddedilmiştir (belge 4). Bu kalenin adı ve yeri meselesine gelince: kalenin yeri tesbit edilememiş ve tetkik ettiğimiz diğer belgelerde böyle bir kalenin mevcudiyetine tesadüf edilememiştir ⁴⁵. Bunun, belki de Fizan adının bir nokta eksikliği ile yazılmış olmasından ibaret olması lâzımdır. Fizan, bir tarihte eski Kanem devletine tâbi olduğu için, bu devletin halefi olan Bornu devletinin, kendileri için hayatı bir önemi olan Fizan'ı istemeleri bir bakıma tarihi gerçeğe de uygundur ⁴⁶. Namelerde kullanılan ifade bir nasihat ve tenbih şeklindedir; buna göre Melik İdris'ten idaresi altındaki ülkeleri koruması, idaresindeki halkı adaletle yönetmesi ve Osmanlılara bağlı hududdaki bazı kale kumandanları ile de iyi geçinmesi istenmekte idi (belge 4 ve 5).

Osmanlı belgelerinde Bornu'dan bahsediş şeklinde birlik yoktur; Mısır, Tunus eyâletleri ile Fizan sancağına gönderilen hükümlerde Bornu hükümdarı'nın elçi göndermesi "arz-ı ubûdiyet ve ihlâs, etmek için olduğu belirtilmektedir (belge 3); diğer bir belge de ise "Cezair-i garb'a tâbi,, olduğu kaydedilmektedir (belge 7). O devirde dünyanın en büyük ve kudretli devleti olan Osmanlı devletine dünyanın her tarafından çeşitli sebepler ile elçilik hey'etleri geldiğinden dolayı; özellikle müslüman devletlerden bağlılık ve dostluk takdimi ibâresi doğrudur; bunda, halifelik müessesesinin

⁴⁴ Ek olarak takdim edilen bu arapça belgeleri (4, 5) türkçe ye çeviren sayın Asistan Dr. Ramazan Şeşen'e teşekkür ederim.

⁴⁵ B.G. Martin (*aynı eser*, s. 24) bunun Kavar ve Fizan arasında ticaret yolu üzerinde olması icab ettiği (!) fikrindedir.

⁴⁶ XII. yüzyılda Kanem devleti ticaret yollarının himayesi için hâkimiyetini Fizan'a kadar ve hatta Fizan'ı da nüfuzu altına alarak kuzeye yaydı; Fizan'daki Kanem hâkimiyeti tahminen 1310 da Faslı bir şerif el-Montasır b. Mubammed tarafından söca erdirildi; Murzuk kasabasının kurucusu bu şahıstır (J. Spencer Trimingham, *aynı eser*, s. 116, not 5).

bulduğundan dolayı islâm âleminin manevi bakımdan reisi durumunda olmasının da büyük rolü vardır. Bornu'nun Osmanlı imparatorluğunun Cezayir eyâletine bağlı olduğunun kaydedildiğini beyan eden belgedeki ibare yanlıştır. Melik İdris'e gönderilen nâmeler bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.

Melik İdris'in devrinin tarihini yazan İmam Ahmed el-Barnavi'nin ⁴⁷ eserinde de İstanbul'a elçi gönderildiği kaydedilmiştir; fakat gönderilme tarihi belli değildir; Osmanlı tarihlerinde de bu hususta bilgi yoktur. İstanbul'a elçi olarak gönderilen ve uzun denebilecek bir müddet orada kaldıktan sonra geri dönen Elhac Yusuf ile birlikte, ona gönderilen name-i humâyûnları takdim etmek üzere, Osmanlı memurlar da vardı; İmam Ahmed el-Barnavi bunlara Türk sultanının elçileri (daha doğrusu haberciler) diyor. Gönderilen memurların isimleri hakkında bir bilgi mevcut değildir; bunlar bir tüccar kafilesi ile gelmişlerdi ⁴⁸. Bununla beraber İdris Osmanlı türkierinden beklediğini elde edemediği için hayal kırıklığına uğramış ve 1582 de Fas'a yönelmiştir. Fakat Osmanlı-Bornu ilişkileri aralıklı olarak devam etmişti. Bornu hükümdarı tekrar Osmanlılardan kâfirleri karşı cihad yapmak için yardım istemişti. Daha sonra Türklerin İdris'in ardusunda ateşli silâhları kullanmak ve öğretmek için Bornu ya geldiklerine işaret eden kayıtlar vardır. Çağdaş bir İtalyan (Neapolitan) kaynağına göre bir çok türk bir araya talihlerini denemek üzere gelmişler ve kendilerine büyük miktarda para verilmiştir ⁴⁹. Türk vesikalarında bu hususta bir işaret mevcut değildir.

⁴⁷ İmam Ahmed al-Barnavi, *The Kanem wars*, s. 69.

⁴⁸ *Aynı eser*, göst. yer.

⁴⁹ G.B. Martin, *Aynı eser*, s. 25-26, not 84.

Trablus Garb'de Fizan Beği olan Ali Beğe hüküm ki

Südde-i sa'adetime Fizan meşâyihî ile ve a'yânı ile mektûb gönderüp vilâyet-i Fizan'da mîrîvalar aidesinden ma'adasında üç bin mişkâl altun gelmiştir deyu Südde-i sa'adetime i'lâm etmekle kemâkân edâ olunmağičün verilen emr-i şerfimi müşarunileyh sana gönderüp ol mikdar nesne taleb etmeğın sana ve vilâyet kıadisına vilâyetin a'yan ve meşayihî cem' olup sâbıka ol diyârda beğlerleği olan Murad Paşa, Turgut ve Ali Paşa zemânlarında vilâyet temâm ma'mûr iken vilâyet-i Fizan'dan bin yüz kırk mişkâl altun maktû verilüp halâ mütehammil değildir dedüklerinde ve Kıaid Abdî'nin ta'addisi ve size etraf hâkimlerle hüsn-i zindegânî üzere olup adâvet sebebile münased olan yollar açılıp agende ve revende vilâyete karışıp kahtın def' olduğun bildirmişsiz dahi her ne denmiş isenüz mufassalen ma'lûm olmuştur imdi re'ayanın tahammüllerin[den] ziyâde tekâlif alınmağa ruhsat verilmemişdür ve halâ bu bâbda Trablus beğlerbeğisine mektûb gönderilüp vilâyet-i Fizan ahâlisinin veregeldüklerine ve tâhammüllerine göre ta'yîn olunan maktû'alarından evvelâ sen müstehik olduğun iki yüz bin sâilyâneni aldıktan sonra bâki kalanı nihâyetü'l-emr deyu muhkem tenbîh olmuşdur buyurdum ki vasûl buldukda vilâyet-i Fizan halkı mütehammil olup viregeldükleri maktû'alarından evvelâ sen iki yüz bin akça hakkını alup maktû'alarının bâkisin mîrmîran-ı numâileyhe teslim edüp bu bâbda kimesneye inâd ve muhâlefet ettirmeyüp ve ol diyâra tüccar gelüp vilâyetin ma'mûr ve abâdân olmasına sebep olan hâkimler ile hüsn-i zindegânî ve müdârâ üzere olup re'ayâ ve berâyâ emn ü amân ve istirahat üzere olmağa müte'allik husûslarda bez-i maktûr eylesin

âdemisi Mansur'a verildi
fi 23 Zilka'de sene 981

(MD, nu. 23, s. 315, hüküm nu. 698)

Trablus Beğlerbeğisine hüküm ki

Halâ Karalar tâifesinden Bornu hâkimi südde-i sa'adetimize beş kişi ile âdemisin gönderdügü i'lâm olundu buyurdumki vasûl buldukda müşarunileyh cnun gibi atebe-i 'ulgamiza beş kişi ile âdemlerin gönderir ise Trablus askerinden müşarunileyhin yirmi nefer yarar atlu karşı gönderünki sana vasûl olunca memerr ve ma'berlerde mezbûrlara kimesne zarar ve gezend erişdirmek ihtimali olmayup südde-i sa'adetime gelmelü oldukların dahi yanlarınca yarar âdem koşup defterlerin sancağı beği İsa dâme 'izzehunun dahi âdemisile Kıaid Ferhad gemisile emn ve sâlim atebe-i ulyâma irsâl ve isal eylesiz

fi 20 Zilhicce sene 981

(MD, nu. 24, s. 130, hüküm 359)

Müşarunileyhe hüküm ki ()*

Halâ Bornu hâkimi cenâb-ı emâret-meab Melik İdris dâmet me'alihi Astane-i sa'adet aşigâneme elçi gönderüp arz-ı ubâdiyet ve ihlâs edüp musâfât üzere olmağın ol diyâr-ı kesirü'l-i'tibârda hadûd-ı memâlik-i Muhammediye de olan Fizan beği kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm Mahmud dâme 'izzehu ya ve sâir ümerâyâ müşarunileyhle hüsn-i zindegânî üzere olmak bâbında tenbîh etmek emr edüp buyurdumki vasûl buldukda emrim üzere müşarunileyh Fizan beğine ve sâir ol serhadlerde olan ümerâyâ muhkem tenbîh ve tekîd eylesin müşarunileyhle hüsn-ı zindegânî üzere olup sancaklarının kemâyenbağı hıfz u hırasatında olup eger kendüsü sancakları re'ayasına ve eger müşarunileyhe müte'allik re'ayaya ve sâir askerine kimesnegi rencide ve remide ettirmiyse müşarunileyhin bu bâbda olan şükr ü şikâyeti müsmir ve müessirdir ana göre bâb-ı tenbîh ve ikdâmda dakika fevî etmeyüp her biri kendü hallerinde sancakları muhafazasında olup ol cânibe dahl ve ta'arruzdan ihtiyat üzere olalar

fi 5 Rebiülevvel sene 985

(MD, nu. 30, s. 188, hüküm nu. 440) (23 Mayıs 1577)

(*) Tunus beyler beğine gönderilmek üzere Kaptan Paşa'nın kethüdâsi Mahmud'un adını Ahmed'e verildi.

4

Bu mektubu bu günkü Bornu vilâyeti hâkimi olan Melik İdris'e gönderiyoruz. Elçiniz el-Hacc [Yusuf] eliyle gönderdiğiniz mektub geldi; mektubunuzdan bize bağlılığınızı ve bu bağlılığın, sevginin daha da artmasını arzu ettiğinizi öğrendik. Memleketiniz tâcirlerinin ve hacıların memleketimizden geçmelerine müsaade edilmesi ile bu muhabbetin daha da artacağını belirtiyorsunuz. Ma'lûmunuz olsunki bizim kapımız kendisine baş vuran bütün dost ve düşmanlara açıktır. Hudûdlarımızın ve karakollarımızı bekligenlere tâcirlerin ve ziyaretçilerin gelip gitmelerine mâni olunmaması, memleketimize girecek müslüman kadın ve erkeklere hudûdlarımızın kapatılmaması hususundaki emrimiz bildirilmiştir.

Adı geçen elçiniz, Kıran (Fizan?) adlı kaleminize size verilmesini istediğinizi haber verdi. Malûmunuzdurki kaleleri ve bir adım toprağı başkalarına vermek babalarımızın ve dedelerimizin âdeti değildir. Mektubumuz vardığında size düşen vazife idareniz altındaki toprakları ve hudutlarınızı korumak, memleketinizdeki kaleleri muhafaza etmek, fakirlerin ve halkın nizamını temin etmek, "müslümanlar kardeşler, kardeşlerinin aralarını düzeltiniz", âyeti ve peygamberimizin "bütün müminler kardeşler", hadîsine uyarak memleketimizden gelip geçenlerin emniyetini temin etmenizdir; eiraşınızdaki memleketlerin ve köylerin halklarıyla harbe karşı müttefik bulunmanızdır. Ta ki, siz yardıma muhtaç olduğunuzda etrafınızdaki etrafınızdaki emirlerden ve vâlilerden yardım isteyince onlar din düşmanlarına karşı yek vücûd olarak bütün güçleriyle çarpışsınlar. Allah ne iyi efendi ve ne iyi yardımcıdır (*)

(MD, nu. 30, s. 212, hüküm nu. 494)

5

Bu mektûbu, bu günkü Bornu hâkimi Melik İdris'e gönderiyoruz. Bu cevabı götüren elçiniz el-Hacc [Yusuf] eliyle gönderdiğiniz mektûbu aldık. İhtiva ettiği bütün manâ ve maksadlara ve bize karşı hâsn-i niyetinize, bizim emirlerimizle amel ettiğinize müttali olduk. Yine sizin, kafilelerin, tâcirlerin ve ziyaretçilerin memleketiniz topraklarından ve denizlerinden emniyetle geçebilmeleri hususundaki isteği-

(*) Kırmızı atlas kese içine konulup gümüş Kozalak ile Mahmud Kethûda'ya verildi. fi 14 Rebiülevvel sene 985.

nizi de öğrendik. Bizim hükümümüz altındaki topraklara giren herkesi adalete ve emniyetle koruruz. Dostlara ve düşmanlara amellerine göre mükâfat ve ceza kapılarını açarız. Onlardan iyi niyetle bize sığınanlar kurtuluş bulup istediklerini elde ederler; ve akranelerine derece itibarıyla fâik olurlar. Eğer dâima bize sadakat ederseniz bütün isteklerinizi yerine getiririz. Yalnız, elçinizin memleketimiz kalelerinden Kıran (Fizan?) kalesinin size verilmesine dâir şifâhen tebliğ ettiği isteğinizi yerine getiremeyiz. Zira atalarımızın ellerindeki kaleleri, velev bir adım olsa, bir toprak parçasını başkalarına veremeleri âdet değildir.

Size düşen vazife tavsiyelerimizi hâsn-i niyetle kabul etmek idareniz altındaki memleketleri korumak, iyi siyasetinizle idareniz altındaki halkı adaletle idare etmeniz, memleketinize yakın bize bağlı kumandanlarla iyi geçinmek, yardım isteyenlere yardım etmek, müminler kardeşler âyetine yapışarak müslümanların aralarını bulmaktır. Halk bizim himayemizde rahat yaşasınlar diye bu konuda size bir mektûb gönderdik. Eğer memleketinize düşmanlar hücum edecek olursa askerlerinizle ve silâhlarınızla birbirinize yardım ediniz. (MD, nu. 30, s. 215-216, hüküm nu. 496.)

6

Tunus beğlerbeğisine hükümki

Hâlen Bornu hâkimi cenâb-ı emâret-meâb İdris dâmet me'âlihi cânibinden âstâne-i sa'adet âşiyânımâ gelen elçisi gerü ol cânibe avdet ve azîmet etmekle icâzet-i humâgûn-ı sa'adet makrûnamu taleb etmeğin icâzet-i humâyûnuma varup vusûl buldukda müşârun-ileğhin âdemleri ve sâir esbâbi ile vilâyetine emîn ve sâlim ulaşıdurup kimesneye dahl ve ta'arruz etdirmiyesin

Kapudan Paşa kethûdası Mahmud'un âdemi Ahmed'e verildi

fi 5 Rebiülahır sene 985

(MD, nu. 30, s. 188, hüküm nu. 439)

7

Mısır Beğlerbeğisine hükümki

Cezâyir-i garb'a tâbi' Karalar hâkimi olan İdris mektûb gönderüp kendü vilâyetlerinden hacc-ı şerife gidüp tarîk-i hac'da fest

olan kimesnelerün emvâl ve esbâbı oğlu olanların oğluna oğlu olmayup şer-i şerîf muktezasınca vâris olanlara bî kusûr verilüp ahardan kimesne dahl ve ta'arraz etmemek bâbında emr-i şerîfim taleb etmeğin buyurdumki vardukda anun gibi vilâyet-i mezbûreden hacc-ı şerîf niyyetine gidüp tarik-ı Hac'da fevâ olanların emvâl ve esbâbı oğlu olanların oğluna ve oğlu olmayup şer-i şerîf muktezasınca vâris olanlara bi-hasebî şer-i şerîf müteveccih olun hakların kendülere teslîmedüp hilâf-ı emr-i şerîf ahardan kimesnege dahl etdirmişesin

mumaileyhîn kapu kethüdâsı
Mahmud kethüdaya verildi
fi 20 Cemaziyül'-ahır sene 987

(MD, nu. 40, s. 87, hüküm nu. 197)

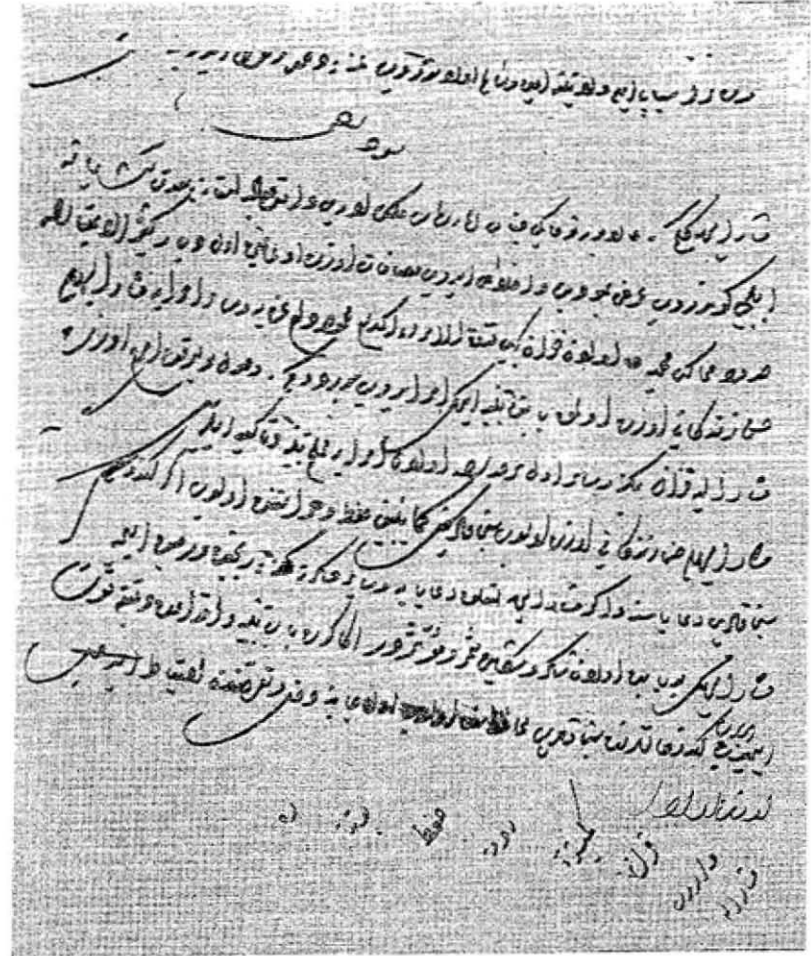
8

Mısır Beğlerbeğisine hüküm ki

Hâlâ vilâyet-i Bornu hâkimi emâret-meâb mîr İdris dâmet me-
'alîhi tarafından resâlet tarîkile hâlâ sūdde-i sa'adetime gelen âde-
misi meşharâ'l-emâsîl ve'l-a'yan Yusuf zîde kadreha tarik-ı resâ-
letî kemâyenboğî edâ edüp hâsn-i icâzetimizle gerü mîr-i müşerun-
ileyh cânîbine müteveccih olmuştur lâkin ol cânibe vardukda ol ye-
rin ahâlisinden tavâf-ı Beytullahî'l-haram ve ziyâret-i merkad-ı
hazret-i seyyidü'l-enâma vardukda aleyhu's-salât ve's-selâm tevecc-
cüh edüp ticâret tarîkile gelüp gitmek istiyenlere ol maqâm-ı sa'a-
det-fercâma varup gelince golda ve izde ve menâzilde ve merâhilde
kimesne dahl etmemek bâbında hükmi şerîfim taleb etmeğin buyur-
dumki hükmi şerîfle vardukda vusûl buldukda bu bâbda mukay-
yed olup müşarunileyhîn vilâyetinden ticâret tarîkile kimesne gelüp
Kâ'be-i mu'azzama'ya gitmek istediklerinde mâdâmki kendü hâlle-
rinde gelüp gitmek istiyeler ol bâbda hilâf-ı emr-i şerîf golda ve
izde ve menâzilde ve merâhilde ve ma'berlerde kimesnege dahl et-
dirmişesin ve ganlarında olan meta'ların dahi lâzım ve mütevec-
cîh olan resmlerin olup geldüğü üzere aldırup oligelâna muhalif
ziyâde [akçe] lerin aldırmağup

fi Evâil-i Receb sene 987

(MD, nu. 40, s. 61, hüküm nu. 138)

Mühimme Defteri, nr. 30, s. 188, hüküm nr. 439.

هذه كذا بنا تشريف السامي السلطاني رخصطانا المتيف العالي الخاقاني
 لافزال باغدا مطاقنا في الاطراف والاكتاف فابدا واهدا حتى الاطراف
 ادرستانه التي جنان كبريه الاميري الكوري الاقوي الامير في
 الادرستي الاكبري الاقوي الاما في الهام في نصير النظره والها صلح
 ظهير الملك والسلا طاهر الخضر نيزاد عبا وكبر المير سلطان ادره من الوالي
 بومرد لولا رور سواد ام الدين ستم ورايحه قهوه مهدي سلا سلا
 جيلاد ولما في جزيله وينهي انه قد وصل كتابه الشريف الى سدةنا السنية
 التي بالبحر الى الصلاه في العطاء والحق باشتيا بالحوالين الكبريه من سقا صان كم
 نجر الاما نمل والاميان الخاقاني زيد تدمر وتبين غنم خمرنا السانية
 ما منحونه من لوط الموالاة وشدة المصافاة والسنة والكيان يكون
 اساس الوحدة بنيا مشيئة ونيسان المحبة والصدق في مولد وتتم في الحالى
 ديا كيمي وولاية نينا من شاة من الواردين والصاد دين وغيرهم
 من التاجر من والزدين حاشي بصير كمال الواد وياغنا لشدة الاشياء
 والافتحاد وما عدا هذه المولد كورات من بالي الماهيات قد بان
 وظهر واحاط علمنا الشريف جميعا وامننا في مغزات الاحبار كيهنا
 وكما كيهن معلوما ليدكر ومفهومنا بين يدي كيهان اغنا بنا السامية الخاقاني
 وابوابنا العاقبة السلطانية مكنونة على وجوه الاولياء والاعمال
 لا امر لمن النبي اليها من الاحياء والاصدق في وقد ورد استكمالنا
 واورثنا المنة الحكيمة الحاد من فنوليد وورثنا فنون
 والحاف من جميع الموارد والمرحل حيث لا يتصور وورد التجار
 والرايون ولا يجوز لمن اذاد الدخول في المالك المحرم من المومنين
 والمستأمنين وقدما خيرة فاصدكم المبرور بالتامكم من جنابنا الشريف
 ان يعطى كيهان من المصايف في ان لا يعطى بكم انتم من سرفا اذ بالاشياء
 ووراد احدنا فاكبر ان يعطى من المصايف في كيهان

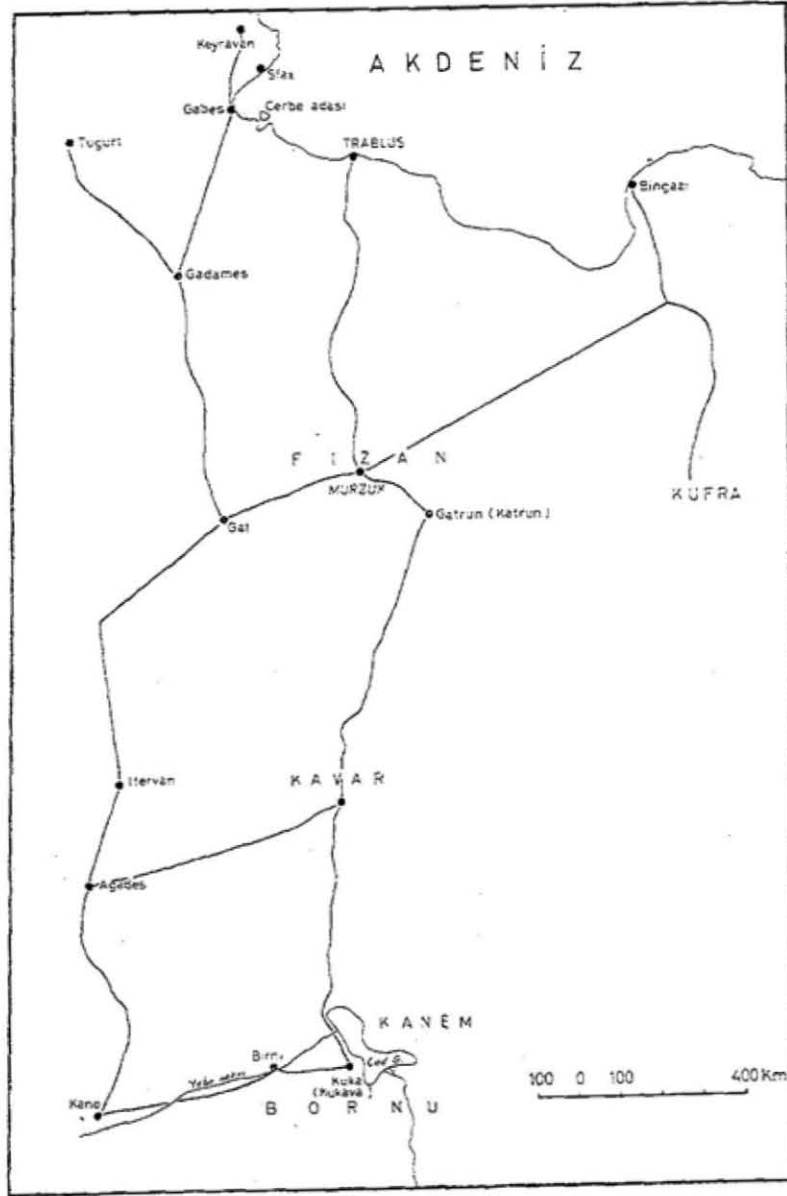
Mühimme Defteri, nr. 80, s. 168, hüküm nr. 440

هذه كذا بنا تشريف السامي السلطاني رخصطانا المتيف العالي الخاقاني
 لافزال باغدا مطاقنا في الاطراف والاكتاف فابدا واهدا حتى الاطراف
 ادرستانه التي جنان كبريه الاميري الكوري الاقوي الامير في
 الادرستي الاكبري الاقوي الاما في الهام في نصير النظره والها صلح
 ظهير الملك والسلا طاهر الخضر نيزاد عبا وكبر المير سلطان ادره من الوالي
 بومرد لولا رور سواد ام الدين ستم ورايحه قهوه مهدي سلا سلا
 جيلاد ولما في جزيله وينهي انه قد وصل كتابه الشريف الى سدةنا السنية
 التي بالبحر الى الصلاه في العطاء والحق باشتيا بالحوالين الكبريه من سقا صان كم
 نجر الاما نمل والاميان الخاقاني زيد تدمر وتبين غنم خمرنا السانية
 ما منحونه من لوط الموالاة وشدة المصافاة والسنة والكيان يكون
 اساس الوحدة بنيا مشيئة ونيسان المحبة والصدق في مولد وتتم في الحالى
 ديا كيمي وولاية نينا من شاة من الواردين والصاد دين وغيرهم
 من التاجر من والزدين حاشي بصير كمال الواد وياغنا لشدة الاشياء
 والافتحاد وما عدا هذه المولد كورات من بالي الماهيات قد بان
 وظهر واحاط علمنا الشريف جميعا وامننا في مغزات الاحبار كيهنا
 وكما كيهن معلوما ليدكر ومفهومنا بين يدي كيهان اغنا بنا السامية الخاقاني
 وابوابنا العاقبة السلطانية مكنونة على وجوه الاولياء والاعمال
 لا امر لمن النبي اليها من الاحياء والاصدق في وقد ورد استكمالنا
 واورثنا المنة الحكيمة الحاد من فنوليد وورثنا فنون
 والحاف من جميع الموارد والمرحل حيث لا يتصور وورد التجار
 والرايون ولا يجوز لمن اذاد الدخول في المالك المحرم من المومنين
 والمستأمنين وقدما خيرة فاصدكم المبرور بالتامكم من جنابنا الشريف
 ان يعطى كيهان من المصايف في ان لا يعطى بكم انتم من سرفا اذ بالاشياء
 ووراد احدنا فاكبر ان يعطى من المصايف في كيهان

Mühimme Defteri, nr. 80, s. 218, hüküm nr. 494

هذا كتابنا الشريف العالي السلطاني وخطابنا الشريف العالي السلطاني
 انعم الله احكامه في تيسر الماروب كحكمة اهالي المشارق والمغارب
 اصعد وناه وارسلنا سفويا تمطوبا على الخط على اتحاف نخبة نفوس
 طيب ذكرها في الدمار ومحتوا على اهلها وشبهه نظر بنشرها من اهل
 الخلق والامير الاعلى الكبير الامير الكرمي الاحمد على الاقربى
 المؤيد بصيرة المؤمنين ظهر كرامة الموحدين المعجز بصفتهم وطول ملكهم
 والقدس الحكيم بولاية نور نور بدين ملك اوديس اذ ان الله سده وانح تصدق
 بنهي اليد ووجه وسى ويفصح وورد كتابكم على يد قاصدكم العايد
 بهذا الجواب المستجاب الفاضح من الموالاة احسن الابواب الحاج ستم الله
 سلامه ونسرا سرور عاده نتمنا وشاه وفضضا باليمين وقطر الى
 جواهرها ظاهري فانك الذم الثمين وفهرنا جميع ما فيه واطلنا على كل المحور
 احلامه الطرية لسننا السنة والمباهاات بروا الاحاديث موالاتنا
 الحاصات بين مترك تلك الولاية ساتكها سالت ورضي حوالها سباد
 لاهلها وانما وتردد العقائل ورواحل النجا من البراري والاقفار وسائر الورد
 المتردد في البحار بالاس والطمانينة حيث ما شاء ونحن الى مصر
 من امصارها الكرام المحمية الشاسعة الانتصار ونسنع كفا المدافعة من الغهاب نلق
 يد الممانعة من الاباب وسند بسان الموالاة ونما يبدا مكان المصافاة
 وغير ذلك من اللتمسات حجا واما ذمات مغريات الاحبار لدنيا كفا
 فلا نجفني عليكم ان الله تبارك وتعالى شان علوا كبيرا لما انا مولد سلطانا
 صصر نصير فتح الى ميامينا بالسلطنة انراصة ومنا مبيتنا بالجلالة البهيرة
 اساطير السلطنة المقام وصناد بلخواتين الكرام وكل من توفن وداعي الدنيا
 في حيط حله فتنا البرية من مائل الشرق والغرب ومسالت اسم والحب فلا فانه وعانف
 فكم كتمنا الجملد واد نتمنا سب الا الجوزيل سلطانا جناح العدل

التي كانت في ايهم وخطوة من الاراضي والبقاع التي صادت في حكمهم
 ويكوتونها ولولا هذا النقد ذال المدعي نظاما اكننا وجدنا اسطام
 على عهد المجرور فالواجب عليكم عند وصول كتابنا الشريف ان تستمر وا
 على ضبط الملل التي كانت تحت حكم منكم وحفظ الحدود وحرية العقول
 في غير ولا يتكبر وتسعوا بافضى المساعي وغاية الاجتهاد وعلى مصلحتهم
 والمزار على النظام امور الفقرا والمسكين واستعمال شؤون سائر الورد
 مستلزا لصور تملك النما المؤمنين اخوة فاصحوا بين اخوتكم
 وحدثت سيدا لا نبياء عليه من الصلوة او كاهن كل يوم من اخوة
 ركعتوا متفهمين مع اهالي تلك البلاد والقري والذين كانوا في حواكم
 من عامة الرعايا وكافة البرايا وسائر الامم بحيث ينتم المحر ذواتها
 حتى اذا صرح بختنا جين الى الامداد والمعونة والاستعداد والعدا
 نعيكم الامداد الى امر تلك الاطراف وولاه سلكها الى والاكتفاء
 ليسوعكم وعند رغبنا البذل وتسعوا افضى المساعي والاجتهاد ويبدو
 فكم من سائر البلاد باحسان الاتفاف واجود الاتحاد مفرق اعدا بالدين
 ومكرم على الشرح الحين والله تعالى اعلم بحالنا ونعمته

Orta Afrika bavalisi

9

Fizan sancağı beği Sinan Beğ'e hüküm ki
 Hâlâ vilâyet-i Bornu hâkimi emâretmeâb mîr İdris dâmet me-
 'alihi tarafından resâlet tarikile hâlâ südde-i sa'adetine gelen âde-
 misi meşharu'l-emâsil ve'l-a'yan Yusuf tarik-i resâleti kemayenbağî
 edâ edüp hüsn-i icâzetimizle gerü mîr-i müşârunileyh cânibine mü-
 teveccih olmuştur lâkin ol cânibe vardukda ol gerün ahâlisinden ta-
 vâf-ı Beytullahu'l-harem ve ziyâret-i merkağ-ı hazret-i seyyidü'l-emâ-
 sil aleyhü's-salât ve's-selâm teveccüh edüp ticâret tarikile gelüp
 gitmek istiyenlere ol maqâm-ı sa'adet-fercâma varup gelince yolda
 ve menâzil ve merâhilde kimesne dahl ve ta'arruz etmemek bâbin-
 da hüküm-i şerifim taleb etmeğin buyurdumki hüküm-i şerifimle vusûl
 buldukda bu bâbda mukayyed olup müşârunileyh vilâyetinden ticâ-
 reti tarikile kimesne gelüp Ka'be-i mu'azzama da gitmek istedikle-
 rinde mâdemki kendü hallerinde gelüp gitmek istedikleri olmayan
 hilâf-ı emr yolda ve izde lâzım ve müteveccih olan resmlerin oli-
 geldüğü üzere aidarup olgelene muhalif ziyâde nesnelerin aldırma-
 yasun
 fi Evâil-i Receb sene 987

(MD, nu. 40, s. 61, hüküm nu. 137)

10

Trablus-ı mağrib beğlerbeğisine hüküm ki
 Hâlâ ol diyârda olan Fizan kâdısı dergâh-ı mu'allâma mektûb
 gönderüp senün arzın muktezâsınca bundan akdem Fizan beği Ali
 Beğ'e emri şerif gönderilüp vilâyet-i Fizan'da beğlerbeği tarafına
 verilâgelen ber-vech-i maktû' üç bin mişkâl altunu olgeldüğü üzere
 veresüz deyu emr olunmağla mîr-i müşârunileyh vilâyet meşayihin
 cem' edüp bu husûsü sual etdükte sâbikâ Murad Paşa ve Turgut
 Paşa ve Ali Paşa zamanlarında vilâyet-i mazbûre ma'mûr iken bin
 yüz kırk mişkâl maktû' alınıp lâkin sen ol diyâra varalıdan beru
 iki üç ayda [bir] üzerlerine gönderdüğün kâdiler gevmen fi gevmen bid-
 atlar ihdâs edüp re'ayâ ve berâyaya ta'addiler etmekle husûsâ hay-
 li zemandan beru yağmûr dahı yağmayup vilâyet [te] kaht olmağla re-
 aya ta'addiye mütehammil olmayup terk-i vatan edüp Sudan vilâ-
 yetine gidüp yerinde kalanlar rihlete kâdir olmayan pîrler ve fuka-
 radur üç bin mişkâl altına ne vechile kâdir olurlar deyu meşayih
 ve a'gânı umûmen cevâb verdüklerin bildirmiş indî ol maqûle vilâ-

yete vülât ve hükâm nasb olunmaktan murad memleket-i vilâ-
 yete nizam ve intizâm verüp re'aya ve berâğastın adâletle himâyet
 ve sıyânêt içündür vilâyet zahtına ta'yin etdüğün kâidlerin ol vilâ-
 yetide verilügelen âidelerine sen tam' edüp anlar dahı ziyâde bid'at-
 lar ihdâs edüp re'ayaya zulm edeler sen men' etmemekle vilâyet üze-
 rine ale't-tevâli kâidler gönderüp re'ayaya zulm eidirmeğe sebep ne-
 dür İbâ husûslarda envâ'i ikâba müstehik olmuşsun buyurdam ki vu-
 sül buldukda re'aganın tahammülünden ziyâde vergü teklif etdir-
 meyüp veregelüp mâtehammül oldukları maktu'dan müşârunileyh Fi-
 zan beği evvelâ senevî ikigüz bin akçasın aldıktan sonra mâ'ada-
 sını taleb edüp olup tahammülden ziyâde taleb etmeyüp ve vilâyet
 halkı kâidlere vere geldüğü âideye dahl etmeyüp ve kâidleri olgel-
 düğü üzere gönderüp iki üç ayda bir göndermekle fukaraya bid'at-
 lar ve zulümler ihdâs etdirmeyüp perâkende olanların dahı yerlü
 yerine getürdüp ol vilâyetin nizam ve intizamında re'aya ve berâğas-
 ının sıyânêt ve himâyetinde daқиқа fevî etmişsiz şögle ki min
 ba'd senden ve kâidlerinden zulm ve te'addi ederler deyu şikâyet
 oluna mes'ul ve mu'atab olman mukarrerdür ana göre basîret üze-
 re olup reayaya ve ayende ve revende tüccâra te'addi etdirmiyisin*

(MD, nu. 23, s. 318, hüküm nu. 706)

(*) Fî 23 Zilhicce 981 de Köpüdan'ın keşri kethüdası Mahmud Çavuş'a verildi.